

РИТОРИЧНІСТЬ: ПОВЕРНЕННЯ РИТОРИКИ В НУРТ ФІЛОЛОГІЇ

Стисло окреслено зв'язки риторики з філологією в діахронії та синхронії. Розглянуто провідні теорії неориторики ХХ ст., зокрема нову риторичку Хайма Перельмана, «загальну риторичку» групи μ, риторичну критику Кеннета Берка, риторичну прагматику Джеффри Ліча та порівняльну риторичку. Зіставивши їх із поняттями й підходом класичної риторики, авторка висноує, що на рівні метаопису новітні теорії ототожнюють риторичку з риторичністю як іманентною властивістю дискурсу. Тож завдяки цьому риторика повертається в нурт філології істотно видозміненою. Зроблено спробу окреслити семантичні межі понять «риторика» і «риторичність».

Ключові слова: риторика, тривіум, нова риторика, загальна риторика, риторична критика, риторична прагматика, порівняльна риторика, риторичність, дискурс.

Взаємини риторики та філології: від змагання до взаємодії

*Той, хто не вивчає риторики,
стане її жертвою.*

(Напис на грецькій стіні,
VI ст. до Р. Х)

Риторика як продукт античного раціоналізму¹ постала в час розквіту демократії на Сицилії, в Сіракузах, у середині V ст. до Р. Х., коли виникла потреба навчати майстерності публічного виступу. Першими вивчати і викладати навички мовлення почали грецькі софісти. Зокрема, Протагор вивчав граматику, аргументи і дебати; Ісократ уперше сформулював теорію ефективного

¹ Аверинцев С. Античная риторика и судьбы античного рационализма // *Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика*. Москва 1991, с. 3–26.

спілкування; а підручник судових промов Тісія та Коракса засвідчив своєрідну символічну смерть муз. Якщо раніше саме музи дарували творче натхнення, то з появою риторики звернення до них стало просто літературним мотивом, а красномовство – знанням, яке можна досягнути².

Усна комунікація не тільки вплинула на процеси та інституції грецького суспільства, а й визначила концепцію мовлення. Оскільки читати і писати вміли лічені одиниці, усне слово, крім передавання інформації, виконувало функцію її збереження. Найліпше запам'ятовувалися слова, приємні на слух. Тобто ефективність виступу визначав миттєвий приємний вплив на слухачів³. Отож антична риторика сформувалася як «практичне мистецтво дискурсу»⁴, яке згодом теоретично обґрунтував Арістотель у трактаті «*Techne rhētorikē*» («Риторичне мистецтво»).

Риторика поєднала дві перспективи – теорію мови та практику ефективного мовлення. Подібно до науки, вона була систематизованим знанням, адже впорядковувала закони, принципи побудови дискурсу в систему⁵. Подібно до мистецтва, *τέχνη*, вона практично реалізувала вміння, тому вимагала професійного вишколу. В античній традиції, як зазначив Мішель Фуко, майстерність (*τέχνη*) часто витлумачували на прикладах *τέχνη* лікаря чи корабельного стернового, бо теоретичні пізнання в цих мистецтвах стають корисними тільки при практичному застосуванні. Ба більше, щоб ці техніки почали працювати, потрібно брати до уваги не тільки загальні правила та принципи конкретного ремесла, а й реальні дані, специфічні для кожної окремої ситуації (*καιρός*)⁶. Класична риторика, отже, постала як *техніка продукування дискурсу*.

У системі античної освіти риториці відведено провідне місце, бо разом із логікою та граматикою вона належала до «тривіуму» – основних елементарних дисциплін, якими розпочинали навчання (рис. 1). Тобто «сім вільних мистецтв», які у V ст. після Р. Х. запровадив римський правник Марціан Капелла (автор твору «Шлюб Філології з Меркурієм»)⁷, відкривали «мовні мистецтва»: риторика, граматика та логіка.

Тривіум подав внутрішньо пов'язану й упорядковану модель мови (рис. 1): граматика дбала про правильність, тобто про власне мову, ритори-

² *Persuasion: Greek Rhetoric in Action* / ред. I. Worthington. London – NY 2003, с. 13–16.

³ Там само, с. 6–7.

⁴ Lunsford A. A., Ede L. S. On Distinctions between Classical and Modern Rhetoric // *Essays on Classical Rhetoric and Modern Discourse* / ред. R. J. Connors, L. S. Ede, A. A. Lunsford. Carbondale 1984, с. 47.

⁵ Genung J. F. *The Practical Elements of Rhetoric*. Boston – NY – Chicago – London 1960, с. 4.

⁶ Фуко М. Дискурс и истина // *Логос* 2 (65) (2008) 222.

⁷ Ziomek J. *Retoryka opisowa*. Wrocław – Warszawa – Kraków 2000, с. 14.

рика – про переконливість, себто про позамовну дію, а логіка відповідала за правдивість, або референцію, за зв'язок зі світом речей. За такою концепцією, риторика ніби «надбудовувалася» над граматикою та логікою (діалектикою). Проте, на думку польського дослідника Єжи Зьомека, це не означає, що риторика є «розширеною граматикою», якою була колись⁸. Хоча сфери обох перетинаються, та їхні принципи різняться:

Рис. 1. Антична концепція «тривіуму»

<i>граматика</i>	<i>риторика</i>
<ul style="list-style-type: none"> • незалежна від людини парадигма правил, накинута ззовні; • граматичні правила <i>конвенційні</i>, <i>обов'язкові</i>, <i>всезагальні</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> • набір операцій, створених у певній культурі, які дають змогу висловлюватись оригінально; • правила риторики <i>неконвенційні</i>, <i>необов'язкові</i>, <i>невсезагальні</i>.

«Риторика саме тим відрізняється від мови (природної та граматичної), що не має незалежних від людини суворих і визначених парадигм, а є сукупністю операцій, створених певною культурою. Мовою можна послуговуватися, не маючи теоретичних знань. Натомість риторики треба навчатися... Як система вона існує тільки завдяки тому, що її успадковують разом із культурою»⁹.

Окрім того, визначаючи зв'язки риторики з граматикою та логікою, важливо брати до уваги її роль у конкретний період історії. Адже риторика домінувала у тривіумі лише за античності, тоді як у ранньому Середньовіччі її місце посіла граMATика (рис. 2), а в пізньому – логіка (рис. 3)¹⁰.

⁸ Rusinek M. *Między retoryką a retorycznością*. Kraków 2003, с. 72.

⁹ Ziomek J. *Retoryka opisowa*, с. 15.

¹⁰ Baldwin Ch. S. *Medieval Rhetoric and Poetic: Interpreted from Representative Works*. NY 1972, с. 91.

Рис. 2. Тривіум у VII–X ст.

Рис. 3. Тривіум від XI ст.

Новий розподіл у межах тривіуму в XVI ст. узаконила реформа Петра Рамуса. Розбудовуючи діалектику як окрему науку, він відмежував її від риторики і граматики. Відтак діалектика стала мистецтвом доведення та роздумів, які провадять до спільного висновку, до істини. Риторика ж, віддавши їй *inventio*, *dispositio* й теорію аргументації, звузилася до стилю (*elocutio*) та виконання (*actio*) й утратила вагу в освіті. Її зневажливо прирівняли до схоластики. За граматику закріпилося правильне мовлення, тобто нормативне вживання слів, звуків (просодія), розташування слів (синтаксис).

Відомо, що антична концепція граматики, крім усього іншого, охоплювала метрику, фігури мови і навіть вступ до поетичного мистецтва¹¹. Проте реформа Петра Рамуса звела граматику до нормативного вивчення структурних рівнів мови. Таке виокремлення граматики згодом стане визначальним для формування мовознавства як самостійної науки¹². Зокрема, в ньому варто вбачати витoki структуралістського розуміння мови як системи. Певною мірою структурна лінгвістика Фердинанда де Соссюра продовжила традицію ренесансної граматики, витіснивши науку про мовлення та дискурс (тобто власне риторику) поза царину зацікавлень мовознавства.

Занепад риторики безпосередньо пов'язують із добою Просвітництва та Романтизму. Зокрема, Джон Бендер і Девід Веллбері в розвідці «Риторичність: новітнє повернення до риторики» доводили, що розвиток науки зі XVI ст. (відкриття Галілео Галілея, здійснені за допомогою телескопа; праці Декарта), зміни у праві, які відбулися зі середини XVIII ст. (тоді з'явилася процедура судового процесу з чітким розподілом ролей між позивачем, відповідачем, адвокатом і суддею, а замість особистих риторично керованих висловлювань уперше почали використовувати доказову базу), підкріплені

¹¹ Baldwin Ch. S. *Medieval Rhetoric and Poetic: Interpreted from Representative Works*, с. 90.

¹² Ziomek J. *Retoryka opisowa*, с. 45.

нововстановленою культурою друку та новопосталим інститутом авторства в літературі, – все це разом спричинилося до девальвації риторики на цілому європейському просторі¹³.

Водночас відбувся перегляд освітніх практик, пов'язаних із викладанням літератури. Відомо, що в латинських школах у цілій пізньоренесансній Європі навчальна риторика відштовхувалася від класичних узірцевих текстів і зосереджувалася на наслідувальних вправах, коли учні мали створювати промови або поеми у стилі визначного оратора чи письменника. Та до кінця XVIII ст. ця риторична педагогіка, т. зв. прогимнасмата, занепадає. Натомість новий шкільний метод був покликаний розвивати в учнів індивідуальне унікальне мовлення через «вільне» висловлювання. Таке висловлювання оформляли не як публічний виступ, де учні засвідчили би власне володіння стандартними техніками, а саме як писемний текст, який розкривав особистий погляд учня. Подібні нововведення закріпились і в університетах, де риторика потіснила новопостала дисципліна – філологія. Якщо раніше вивчення класичних авторів передбачало запам'ятовування, переклад і наслідування *loci classici*, то філологія заохочувала інтерпретацію інтенцій автора і творчий спосіб вислову¹⁴.

Цікавим є спостереження Міхала Меєра, «що риторика завжди відроджується, коли старі інтелектуальні та культурні моделі занепадають»¹⁵. Ідеться про Давню Грецію між Гомером і Платоном, про Ренесанс і про ХХ ст. – три епохи, які пережили розквіт риторики. Щоразу риторика звільняє від старих ідеологій і дає змогу запанувати новій думці¹⁶.

Щодо ХХ ст., то його головною інтелектуальною віхою, oprіч наукових революцій, стала передова роль мови – т. зв. лінгвістичний поворот у гуманітарних науках. «Структуралізм зробив із неї [мови. – О. С.] матрицю наук про людину загалом – на кшталт етнології»¹⁷. Водночас Готлоб Фреге та Людвіг Вітгенштайн і їхні послідовники зверталися до мови, щоби через вивчення її структур і значень досліджувати думку. Подібно і психоаналіз саме мові відвів провідну роль у вивченні підсвідомого. Такий успіх у дослідженнях мови певною мірою підготував ґрунт для новітнього відродження риторики і сприяв тісному переплетенню царин мовознавства та відродженої риторики.

¹³ Bender J., Wellbery D. E. Rhetoricality: On the Modernist Return of Rhetoric // *The Ends of Rhetoric: History, Theory, Practice*. Stanford 1990, с. 3–16.

¹⁴ Там само, с. 17.

¹⁵ Meyer M. Retoryki XX wieku // M. Meyer, M. M. Carrilho, T. Benoît. *Historia retoryki od Greków do dziś* / за ред. М. Меєра, перекл. Z. Baran. Warszawa 2010, с. 255.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, с. 253.

Зокрема, на подібності й відмінності між лінгвістикою та риторикою звертав увагу Ганс-Георг Гадамер у розвідках «Проблеми практичного розуму» та «Текст і інтерпретація»¹⁸. Покажемо це в таблиці (табл. 1).

Таблиця 1. Спільне і відмінне між царинами лінгвістики та риторики

	<i>лінгвістика</i>	<i>риторика</i>
<i>спільне</i>	<ul style="list-style-type: none"> • функціонування мови на рівні тексту (лінгвістика тексту = риторика); • структурна сегментація тексту (висловлювання); • важливість контексту (ситуації); 	
<i>відмінне</i>	<ul style="list-style-type: none"> • вивчає структуру мови, норму та її соціальні варіації; • вивчає типове, типологічне, загальне; • розуміння тексту як кінцевого продукту, який аналізують, щоб з'ясувати механізм, завдяки якому мова функціонує (лінгвістика тексту); • важить те, як узагалі можна щось повідомити, якими засобами це здійснюють. 	<ul style="list-style-type: none"> • переймається новим і оригінальним способом висловлювання; • переймається індивідуальним, нетиповим, одиничним; • розуміння тексту як засобу впливу (дії) на інших людей через мову; • важать функціональна та ритуальна функції мовлення.

Засновник філософської герменевтики визначив спільне поле лінгвістики та риторики саме у функціонуванні мови на рівні тексту, у структурній сегментації тексту чи висловлювання й у залученні до інтерпретації контексту. Натомість межа цих царин, на його думку, пролягає в засадничо різних підходах. Якщо лінгвістика вивчає структуру мови, норму та її соціальні варіації, тобто типове і загальне, то риторика цікавиться самобутнім способом висловлювання, себто індивідуальним, нетиповим мовленням. Відповідно різняться і трактування тексту. Якщо лінгвістика визначає текст як кінцевий продукт, який уможливує дослідження механізмів, завдяки чому мова взагалі функціонує, то риторика розглядає текст як спосіб впливу на інших людей засобами мови. Тому для лінгвістики важливо, якими засобами можна когось про щось повідомити. Натомість для риторики важать саме функціональний і ритуальний аспекти мовлення.

Проте нині розвиток лінгвістики мовлення поступово затирає чітку межу лінгвістики та риторики, про що свідчить, зокрема, розвиток окремої

¹⁸ Гадамер Г.-Г. *Истина и метод* / пер. М. Кушніра, т. 2. Київ 2000, с. 286–322.

галузі мовознавства – *лінгвістики впливу*. Загалом, лінгвістика імпліцитно (наприклад, як лінгвопрагматика та психолінгвістика) чи експліцитно (як неориторика та когнітивна лінгвістика) є пов'язаною з розробленим класичною риторикою фундаментальним уявленням про «ідейно-мовленнєвий цикл», який описує алгоритм «від думки до слова»¹⁹.

З іншого боку, сама риторика почала наближатися до лінгвістики після того, як відбулося переосмислення її самої від теорії, орієнтованої на породження дискурсу (класична риторика), до теорії його вивчення (неориторика)²⁰. Нині ж методологію риторики застосовують, по-перше, у дискурс-аналізі, а по-друге, у власне риторичних студіях (рис. 4).

Рис. 4. Зв'язки риторики та лінгвістики сходяться в теорії дискурсу

Новітнє відродження риторики

Концепція неориторики Хаїма Перельмана

Працею «Нова риторика: Трактат із аргументації» (1958) Х. Перельман і Люсі Ольбрехт-Тітека відкрили нову еру у вивченні риторики. Якщо класична риторика зосереджувалася на «переконливому публічному мовленні»²¹, то сфера компетенції нової – ширша: «Нова риторика, або діалектика, задумана як теорія аргументації, покриває цілий засяг дискурсів, які намагаються нав'ювати чи переконувати стосовно кожного предмета і перед будь-якою аудиторією»²². Відтак нова риторика розширила простір аналізу від публічного мовлення до юридичних і філософських текстів. Загалом праця

¹⁹ *Неориторика: генезис, проблеми, перспективи*: сб. научно-аналит. обзоров. Москва 1987, с. 26.

²⁰ Там само, с. 71.

²¹ Арістотель визначив риторіку як «здатність винаходити в кожному конкретному випадку способи переконання» (Арістотель. *Риторика, кн. I, 1355b10* / пер. В. Апфельрота, Н. Платоновой. Санкт-Петербург 2008, с. 88.

²² Perelman Ch. *The Realm of Rhetoric* / пер. W. Kluback. London 1982, с. 5.

Х. Перельмана «Нова риторика: Трактат із аргументації» започаткувала своєрідний «риторичний поворот» у гуманітарних науках.

Об'єктом неориторики стають аргументи. При тому Х. Перельман наголосив, що Арістотель розрізняв два типи доведень: аналітичне (правдиве безособове розмірковування) та діалектичне (припустиме судження, звернене до людей). Перше належало до логіки, друге – до риторики. У XVI ст. усе змінила реформа Петра Рамуса: діалектика стала мистецтвом правильного розмірковування, а риторика було звужено до орнаментованого вживання мови (*elocutio*). Перельман спрямував свої зусилля саме на те, щоби повернути риторичні *inventio* та *dispositio*. Властиво, розвиваючи концепцію риторики як «загальної теорії аргументації», бельгійський філософ визнав діалектику частиною риторики.

Як зазначили його учні Алан Кросс і Рей Дірін, Х. Перельман трактував риторика як неформальну логіку, яку на щодень застосовують, приміром, у суді. Тобто саме юридична модель доведення стала основою для його риторичних міркувань²³. Дослідник відмежовував риторика від логіки тільки з тих міркувань, що якщо логічна система складається з низки правил і процедур поза часом і її дані ізольовані від контексту, то риторика досліджує царину конкретного та ситуативного доведення²⁴. Та, незважаючи на цю незначну різницю, Х. Перельман усе-таки прагнув максимально наблизити риторика до логіки. Зокрема, він детально випрацював у риторичній логосі і етос, витісняючи патос. Він не довіряв емоційним доказам, уважаючи їх ворожими аргументам і раціональності²⁵, тому як філософ і доктор права зробив осердям своєї теорії саме аргументацію.

Досі не втратила цінності класифікація аргументів, яку запропонував Х. Перельман²⁶. Він, приміром, виокремив аргументи квазілогічні; аргументи, базовані на структурі реальності, й аргументи, які «продукують» реальність. *Квазілогічні аргументи* наближаються до формальних доказів, однак не є ними. До них філософ відніс такі способи доведення: 1) аргументи з дефініціями, які намагаються перенести означуване на означник; 2) аналітичні чи тавтологічні твердження (на кшталт «бізнес – це бізнес»; «хлопці є хлопці»); 3) твердження, побудовані на «зворотних відношеннях» («Що почесно вивчати, те почесно й викладати» (Квінтіліан)). Тим часом *аргументи, які ґрунтуються на структурі реальності*, звертаються до зв'язків між елементами дійсності. Йдеться про 1) послідовні відношення (ідея втрати; аргумент напряду, аргумент необмеженого розвитку – гіпербола та літота); 2) відношення співіснування (дія –

²³ Cross A. G., Dearin R. D. *Chaim Perelman*. NY 2003, с. 11.

²⁴ Там само, с. 27–28.

²⁵ Там само, с. X.

²⁶ Perelman Ch. *The Realm of Rhetoric*, с. 50–52.

людина). Третій тип – *аргументи, які «продукують» реальність*, – охоплює 1) приклад, 2) ілюстрацію, 3) модель (взірець) і 4) аналогію. Всі ці прийоми допомагають ораторові створити у свідомості слухачів потрібну йому версію дійсності. Прикметно, що в останньому типі аргументів спостерігаємо їхнє зближення з поняттям риторичної фігури. Інакше кажучи, Х. Перельман відносив фігури до того чи того способу аргументації, наголошуючи, що метафоричні вислови визначають напрям розвитку думки.

Оскільки аргументація «покликана подіяти на аудиторію, щоби змінити її переконання чи ставлення», то її спрямовують на досягнення згоди (консенсусу). Втім, ідеться не тільки про порозуміння, а й про провокування дії²⁷. З цього погляду, Перельманова теорія не тільки реабілітує риторіку для вивчення різних способів аргументації, а й наголошує на важливій ролі адресата (навіть якщо ним є сам мовець): «Кожне мовлення адресовано аудиторії, проте часто забувають, що це стосується також усього написаного»²⁸.

Тож дослідник розкрив такі важливі ознаки риторичного висловлювання, як адресованість і суб'єктивність: «...Кожен дискурс, який не ґрунтується на безособовому твердженні, має стосунок до риторики. Щойно комунікація береться впливати на одну чи більше осіб, щоби спрямувати їхнє мислення, збудити чи заспокоїти їхні емоції, покерувати їхніми діями, вона починає належати до королівства риторики»²⁹. У цій цитаті з «Королівства риторики» («L'Empire rhétorique») автор витлумачив іманентну ознаку риторичного висловлювання: переконувати – це означає впливати на інших, чи то спрямовуючи їхнє мислення, чи то збурюючи або заспокоюючи їхні емоції, чи то керуючи їхніми діями. Водночас на передній план виступає усвідомлення, що сама аргументація творить аудиторію.

Перельман відмежовував *універсальну аудиторію* від *конкретної*. Хоч обидві аудиторії конструює промовець чи промовиця самим своїм виступом³⁰, відмінність між ними полягає у тому, що промови для універсальної аудиторії зосереджено на реальному, тоді як для конкретної – на бажаному. Коли (про)мовець звертається до універсальної аудиторії, він робить це без огляду на національну, релігійну чи політичну приналежність її представників і загалом звертається до раціональних істот. Він намагається радше упевняти чи запевняти (*convince*), аніж переконувати (*persuade*)³¹. Очевидно,

²⁷ Там само, с. 11–12.

²⁸ Там само, с. 71.

²⁹ Там само, с. 162.

³⁰ «The audience, as visualized by one undertaking to argue, is always a more or less systematized construction» (Perelman Ch. *The New Rhetoric*. Цит. за: Cross A. G., Dearin R. D. *Chaim Perelman*, с. 32).

³¹ Згідно з «Новим оксфордським американським словником» (*New Oxford American Dictionary*, 3rd ed., 2010), слова *convince* і *persuade* в англійській мові відрізняються тим, що перше

йдеться насамперед про науковий і філософський дискурси, які оперують аргументами та фактами. Натомість політики звертаються до конкретної аудиторії з порівняно загумінковими поглядами, тож мовлення політиків зосереджено на цінностях, а їхня мета – якраз переконати (*persuade*)³².

Загалом, ідея Х. Перельмана про два типи аудиторій видається доволі плідною, особливо з огляду на те, що розмежовує адресатів філософського та наукового дискурсу й адресатів політичних промов. Однак дослідник не обмежився цим поділом. Він відвів вивчення конкретної аудиторії до завдань експериментальної психології, залишивши для риторики дослідження суто універсальної аудиторії. Закономірно, що таке звуження риторичної царини критикують інші дослідники і навіть самі послідовники Х. Перельмана.

Насамперед критики зазнає ідея, що риторика мала би вивчати винятково дискурси, звернені до універсальної аудиторії, тобто такі, які побудовані на аргументації, фактах чи презумпціях, як у філософії та науці. Тим часом публічні виступи політиків (і загалом публічні промови) начебто зосереджено на цінностях і адресовано конкретній аудиторії (адже конкретних цінностей не можуть обстоювати всі люди за будь-яких обставин), а тому ці виступи не потрапляють до розгляду риторики. Щоби подолати цю закладену в теорії Х. Перельмана суперечність, його учні А. Кросс і Р. Дірін у власній розвідці, тлумачачи ідеї свого вчителя³³, рясно ілюструють їх прикладами з промов Авраама Лінкольна. Тож їхня праця якнайкраще засвідчує дієвість теорії Х. Перельмана сьогодні, – щоправда, з певними корективами щодо ідеї конкретної аудиторії.

Щобільше, Х. Перельман звертав увагу і на суто мовні засоби впливу. Філософ зазначав, що переконанню (інакше кажучи, побудові дискурсу, в який повірять, – правдоподібного) підпорядковані певні конструювання й інтерпретація даних у дискурсі. Цього досягають за допомогою 1) епітетів; 2) відношення незалежне (головне) / залежне (другорядне); 3) ствердження / заперечення; 4) підпорядкованих суджень, ерархізованих у головах слухачів (наприклад, висловлювання «якщо не», «за винятком» применшують факт, який уводять). Не меншу роль відіграють і такі граматично-стилістичні явища, як вибір часу, модальність дискурсу, аргументативне вживання прикметників і вказівних займенників³⁴.

позначає такий результат мовного впливу, який відбувся в голові співрозмовника; тоді як друге – такий результат, який позначився на діях співрозмовника. Українською мовою цю різницю у значенні передаємо так: *convince* – упевнити / запевнити, *persuade* – переконати.

³² Cross A. G., Dearin R. D. *Chaim Perelman*, с. 31–32, 36, 95.

³³ Там само, с. IX.

³⁴ Perelman Ch. *The Realm of Rhetoric*, с. 45–47.

Ґрунтуючись на Арістотелевій тезі, що методи та засоби доведення – різні в різних сферах знання, Х. Перельман зробив висновок, що кожному дискурсові властиві власні прийоми аргументації (риторичної). Адже «кожна царина думки потребує іншого типу мовлення; наскільки приблизно обґрунтований аргумент не може задовольнити математика, настільки недоцільно очікувати наукових доказів од оратора»³⁵. Тому Перельманів аналіз філософського та юридичного дискурсів – тільки один із можливих способів застосування загальної теорії аргументації. Стверджуючи, що кожен дискурс належить до царини риторики, Х. Перельман тим самим не тільки реабілітував риторику, а й обґрунтовував її як колишню та майбутню «королеву гуманітарних наук»³⁶.

Вада підходу до риторики як до теорії аргументації, на думку А. Волкова, полягає в тому, що логіка не покриває цілий засяг важливих для риторики питань: змісту систем цінностей, характеристики конкретної аудиторії, структури пізнавальної діяльності, словесного втілення аргументації, стилю оратора, норм побудови функціональних різновидів мовлення, складу мовленевих жанрів. Тому вивчення дискурсу тільки з погляду логіки – розкладаючи його на аргументи, – не можна вважати достатнім для риторичного аналізу. Тому предмет теорії аргументації входить у риторику лише частково³⁷.

Отже, заслуга Х. Перельмана в тому, що він повернув неформальну логіку в царину риторики. Крім того, він один із перших дослідників, який виокремив адресованість як визначальну ознаку риторичного висловлювання, а також окреслив аргументативний потенціал метафори й аналогії. І хоча вважав неориторику інструментом філософії, проте власним аналізом засвідчив можливість вивчати кожен дискурс із погляду теорії аргументації. Його амбітний задум полягав у тому, щоб утвердити риторику як королеву гуманітарних наук.

Французький структуралізм і «загальна риторика» групи μ

На відміну від Х. Перельмана, льежська група μ на чолі з Жаком Дюбуа розглядає риторику як загальну теорію фігуральних процесів («загальна», або теоретична, риторика). Таке трактування не випадкове, бо теорія бельгійських дослідників розгортається в руслі ідей французького структуралізму 1960-х років. Останній, зокрема, здійснює лінгвістичний аналіз літературних творів і визначає літературу як особливий поетичний спосіб використання мови (поняття *літературності*).

³⁵ Там само, с. 3.

³⁶ *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, с. 71.

³⁷ *Неориторика: генезис, проблеми, перспективи*, с. 65.

Структуралісти визначали риторику насамперед як «систему вторинних означників», тобто як 1) систему організації конотацій у мові; 2) науку, що вивчає прийоми конотацій, тропи чи фігури мовлення³⁸. Наприклад, Жерар Женетт у статті 1964 р. «Риторика і простір мови» («*La rhétorique et l'espace du langage*») писав про вплив риторики на «внутрішній простір мови». Власне, простір між тим, що письменник написав, і тим, що він мав на увазі, на думку Ж. Женетта, займає ФІГУРА. Інакше кажучи, Ж. Женетт трактував фігуру як «простір усередині мови» – між знаком і смислом. Згідно з таким розумінням, риторика постає системою фігур. І якщо фігуральний ужиток мови протиставлено узусу, то риторичний опис фігур розробляє код літературних конотацій («знаків літератури») і цим різниться від аналізу індивідуального мовлення. Хоча значущу функцію фігур утрачено разом із мережею відношень між ними, проте дослідник вважає можливим скористатися прикладом старої риторики – насамперед її парадоксальним поняттям «літератури як упорядкованості»³⁹. Розуміючи риторику як метод аналізу художньої літератури, Ж. Женетт вибудовував своєрідну «літературну риторику» (властиво, французькі структуралісти ототожнюють літературну риторику та поетику).

Ширше визначення запропонував Ролан Барт, зазначивши в есеї «Антична риторика» («*L'ancienne rhétorique*»), що риторика – це «метамова (її об'єктом є дискурс), поширена на Заході від V ст. до н. е. до XIX ст.»⁴⁰, яка визначає розуміння літератури, мови, інструкцій та інституцій. Отже, риторична традиція постає своєрідною метамовою західної культури. Дефініції Женетта і Барта позначилися на концепції «загальної риторики» 1970 р. Її автори зазначили: «...Риторика в нашому розумінні – це дисципліна, яка вивчає особливість мови літератури»⁴¹.

Ґрунтуючись на класифікації функцій мови Романа Якобсона, льежці впровадили розуміння риторичної функції для особливої характеристики «риторичного» (поетичного) мовлення. Звідси «свідоме застосування цих механізмів задля досягнення аргументативного, сугестивного чи естетичного ефекту – просто окремий випадок “нормального” говоріння природною мовою. Тому риторику треба долучити до загальної лінгвістичної (чи семіотичної) теорії»⁴².

Хоча зауваження може викликати проста заміна поетичної функції в моделі Р. Якобсона на риторичну, проте важить саме визнання останньої як трансцендентальної стосовно решти мовних функцій, – звідси проглядає

³⁸ Ильин И. Словарь терминов французского структурализма // *Структурализм: «за» и «против»*: сб. статей. Москва 1975, с. 459.

³⁹ Женетт Ж. *Фигуры*. Москва 1998, т. 1, с. 205–217.

⁴⁰ Цит. за: *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, с. 76–77.

⁴¹ *Общая риторика* / Ж. Дюбуа, Ф. Пир, А. Тринон и др. Москва 1986, с. 58.

⁴² Мейзерский В. *Философия и неориторика*: моногр. Київ 1991, с. 83.

поняття *риторичності*. Виокремлення риторичної функції «дає змогу практично вивчати вияви риторичного у будь-якому типі вербальної комунікації, а за семіотичного підходу – і в невербальних комунікативних системах»⁴³.

Риторична функція ніби «вбудовується» в систему мови, бо реалізується як комбінаційні порушення (фігури, або «метаноли») на різних мовних рівнях: фонетичному (метаплазми), семантичному (метасеми), синтаксичному (метатак西斯), а також когнітивному (металогізми). Тобто група μ узгоджує терміни класичної (античної та французької) риторики з тогочасною структурною лінгвістикою.

Отже, група μ розробила теорію загальної риторики, придатної в майбутньому для аналізу всіх способів висловлювання (поетичної мови, комерційної реклами, політичної пропаганди, кінематографу, драматичного спектаклю). Подібний задум іще раніше намагався реалізувати Х. Перельман, але брюссельська та львівська школи по-різному розширювали царину риторики. Якщо Х. Перельман здійснив свій задум, максимально зблизивши риторику та логіку (аж до їхнього цілковитого злиття), то група Ж. Дюбуа сплвила риторичне і поетичне, риторичне і семіотичне. Проте представники обох шкіл сподівалися, що риторичний аналіз одного типу дискурсу згодом переросте у вивчення всіх способів висловлювання загалом.

Кеннет Берк і американська риторична критика

Риторична критика трактує мову (текст) як комунікацію з аудиторією; мета риторичної критики – проаналізувати й оцінити метод, який мовець (оратор) використовує, щоби подати власні ідеї слухачам⁴⁴.

У 1940–60-х роках у межах школи нової риторики у США розвинулися два підходи: 1) підхід до мови як до дії, що його започаткував Айвор Річардс у праці «Філософія риторики» (1936), ґрунтувався на скрупульозному аналізі тексту в пошуках мовних схем, які можуть забезпечити найкраще розуміння т. зв. риторичного акту; 2) драматургічна теорія риторики, сформована працями К. Берка «Грамматика мотивів» («A Grammar of Motives», 1945) і «Риторика мотивів» («A Rhetoric of Motives», 1950).

Власну концепцію нової риторики К. Берк вибудував, переосмисливши основні тези Арістотеля. Ідеться насамперед про розуміння риторики як «мистецтва переконувати». Дослідник пов'язав його з поняттям *ідентифікації*: «Мовець переконує аудиторію за допомогою стилістичних ідентифікацій; акт переконання діє, щоби забезпечити ідентифікацію аудиторії з інтересами мовця; і мовець залучає ідентифікацію інтересів, щоби налагодити зв'язок

⁴³ *Общая риторика*, с. 19.

⁴⁴ Jaroszyńska A. Krytyka retoryczna w Stanach Zjednoczonych Ameryki: zarys dziejów i najnowsze kierunki rozwojowe // *Pamiętnik Literacki* Z. 3 (1988) 97.

із аудиторією»⁴⁵. Властиво, поняття ідентифікації К. Берка частково перегукується з адресованістю дискурсу за Х. Перельманом, адже в обох термінах закладено ідею пристосування промови до аудиторії.

Приємом ідентифікації, до прикладу, може застосувати кандидат у президенти, коли, виступаючи перед сільською громадою, згадає своє сільське походження для ототожнення себе з електоратом⁴⁶. На думку К. Берка, це – один із найдієвіших персвазійних прийомів: «Переконуєш людину лише тоді, коли можеш говорити її мовою, використовуючи її жести, тональність, послідовність, образи, позиції, ідеї, ідентифікуючи себе з нею»⁴⁷. Важливість ідентифікації в тому сенсі, який мав на увазі К. Берк, влучно сформулювала в одній зі своїх лекцій Оріся Демська: «Коли ви хочете переконати когось, ваша мова не стільки повинна відповідати вашій ідентичності, скільки ідентичності того, кого ви переконуєте»⁴⁸.

Щобільше, як наголошує К. Берк, риторика починається із незгоди, з конфлікту, тобто вона цікавиться станом Вавилонської вежі після падіння. Якби люди не були розділеними, то не потребували би риторики, яка забезпечує їхню єдність – через ідентифікацію⁴⁹. З цього огляду, риторика покликана долати суспільні чи політичні поділи між людьми. Щоправда, подекуди вона грає на тотожностях саме для того, щоби досягнути поділу (наприклад, воєнна риторика).

Детальному структурному вивченню текстів К. Берк протиставив контекстуальний аналіз на основі «пентади», що нагадує питальник Квінтіліана: АКТ (що сталося?) – СЦЕНА (коли і де?) – АГЕНТ (хто це зробив?) – ДІЯЛЬНІСТЬ (як зробив?) – МЕТА (для чого?). Адже «...на акт переконання впливає сцена (місце), де він відбувається, й агенти, котрим його адресовано... Ефективність одного і того самого риторичного акту може різнитися – залежно від змін у ситуації чи ставленні аудиторії»⁵⁰.

Особливість критичного методу в тому, що критик аналізує риторичну ситуацію суб'єктивно: оцінює явища, інтерпретує, а не просто описує їх. Він стає співучасником риторичної ситуації, тому має право на її індивідуальне сприйняття⁵¹. Можливості такого контекстуального риторичного аналізу

⁴⁵ Burke K. *A Grammar of Motives and A Rhetoric of Motives*. Cleveland; NY 1962, с. 570.

⁴⁶ Meyer M. *Retoryki XX wieku*, с. 282.

⁴⁷ Burke K. *A Grammar of Motives and A Rhetoric of Motives*, с. 579.

⁴⁸ Курс «Мовний код ідентичності» в Українській академії лідерства (Київ, 26.09.2017 р.), вистяг із лекції доступний за ланкою: https://www.facebook.com/ulakyiv/posts/495340824157556?__tn__=C-R.

⁴⁹ Burke K. *A Grammar of Motives and A Rhetoric of Motives*, с. 547.

⁵⁰ Там само, с. 586.

⁵¹ Jaroszyńska A. *Krytyka retoryczna w Stanach Zjednoczonych Ameryki: zarys dziejów i najnowsze kierunki rozwojowe*, с. 110.

К. Берк демонструє не тільки на прикладі літературних текстів у праці «Риторика мотивів», а й на основі публічного виступу політика в розвідці «Риторика *Mein Kampf*»⁵². Останню досі визнають узірцем риторичної критики. У ній дослідник, розбираючи символи, механізми та стратегії мовлення Гітлера, активно залуцає контекстуальні знання (наприклад, про ситуацію в австрійському парламенті). Особливо акцентує те, завдяки яким стратегіям мовець впливає на аудиторію, зворушує та переконує її; чому німці повірили йому (апеляція до вродженої гідності; механізм проєкції; символічне відродження; економічна вигода)⁵³.

Із перспективи лінгвістики, важливими в концепції К. Берка видаються не тільки залучення контексту ситуації Броніслава Маліновського⁵⁴ та критика формальної теорії аргументації, а й розгляд риторики як закоріненої в основну функцію мови – використовувати символи, щоби сприяти взаємодії людей⁵⁵. Позаяк людина діє в символічній реальності, то один зі способів зрозуміти її – це *пізнати мотиви її дій*. Саме це, на думку К. Берка, і має робити риторика. Саме тому риторичний аналіз певною мірою «всеохопний»: він покриває весь засяг мовних явищ (вірші, п'єси, романи, документи, публічні виступи). Зокрема, риторичний критичний аналіз спрямовано на те, щоби поглибити розуміння стратегій, якими послуговується автор; розкрити логічні й емоційні переваги чи вади тексту; показати значущість тексту для конкретного історичного моменту⁵⁶.

Риторична прагматика Джеффри Ліча

На противагу граматичному та семантичному підходам у мовознавстві, британський лінгвіст Дж. Ліч розробив «риторичну модель прагматики». «Якщо

⁵² Burke K. *Retoryka Mein Kampf* // *Nowa Krytyka*: antologia / упор. Н. Krzeczowski. Warszawa 1983, с. 344–377.

⁵³ Там само, с. 356–358.

⁵⁴ Як відомо, саме соціальний антрополог Б. Маліновський запровадив термін «контекст ситуації», яким досі активно послуговуються в мовознавстві. У праці «Магія коралових садів» (1935) учений, зокрема, писав: «Where as the language of literature in more highly developed communities is handed down to us on marble, brass, parchment or pulp, that of a savage tribe is never framed to be taken outside its *context of situation*. The speech of a pre-literate community brings home to us in an unavoidably cogent manner that *language exists only in actual use within the context of real utterance*» (Malinowsky B. *Coral Gardens and Their Magic*, vol. II, part IV. London, 1935. Інтернет-публікація доступна за ланкою: https://archive.org/stream/coralgardensandt031834mbp/coralgardensandt031834mbp_djvu.txt). Тобто Б. Маліновський одним із перших звернув увагу на щільний зв'язок мови з контекстом її побутування, а ширше – з культурним контекстом. Схожий акцент на важливості залучати контекст до аналізу ораторських виступів засвідчують і аналізовані праці К. Берка.

⁵⁵ Burke K. *A Grammar of Motives and A Rhetoric of Motives*, с. 567.

⁵⁶ *Неориторика: генезис, проблеми, перспективи*, с. 99.

граматика працює з абстрактними статичними об'єктами, як-от речення (в синтаксисі) чи пропозиції (в семантиці), то прагматика – з вербальними актами, або перфомансами, які відбуваються в конкретних ситуаціях і в конкретний час. З огляду на це, прагматика працює з мовою на конкретнішому рівні, ніж граматика. <...> Прагматика відрізняється від семантики тим, що цікавиться значенням із погляду мовленнєвої ситуації»⁵⁷. Тим часом риторика, на думку дослідника, зосереджується на цілеспрямованій комунікативній ситуації (*goal-oriented speech situation*), у якій мовець намагається впливати на слухачів. Традиційно трактуючи риторіку як «ефективне використання мови», дослідник, однак, наголосив: ідеться про ефективність насамперед у щоденній комунікації, а вже потім – у публічному мовленні⁵⁸.

Мовознавець, зокрема, розрізняє міжособову (*interpersonal*) і текстуальну (*textual*) риторіку. Якщо перша переймається тими стратегіями взаємодії всередині конкретної мовної спільноти, які відображають суспільно-культурні цінності її учасників, то друга «відсилає до механізмів формування значень у дискурсі, пов'язаних зі способом висловлення позамовного змісту»⁵⁹. Обидві риторики характеризуються різними принципами: *риторика тексту* – 1) принцип концентрації на адресаті; 2) принцип «останнє – найважливіше»; 3) принцип імітації (іконічності); *риторика щоденного мовлення* – 1) принцип концентрації адресата на самому собі; 2) принцип «найважливіше – на початку»⁶⁰.

Принципи відповідно реалізуються засобами фонології (акцентуаційне виділення) та синтаксису (прості та складні речення; періоди). Водночас міжособову риторіку Дж. Ліч вивчав, застосовуючи такі традиційні риторичні прийоми, як іронію, літоту й гіперболу, а також додаючи максимуму ввічливості до принципу кооперації Герберта Пола Грайса⁶¹. Тобто риторична прагматика Дж. Ліча ґрунтується на вивченні не стільки фігур чи аргументів, скільки (риторичних) принципів побудови конкретного дискурсу. За твердженням дослідника, «риторичні принципи соціально зумовлюють комунікативну поведінку в різний спосіб, а... не забезпечують головну мотивацію розмови»⁶². Тож риторика постає засягом принципів чи порад щодо того, як досягти мети засобами мови.

⁵⁷ Leech G. *Principles of Pragmatics*. London – NY 1989, с. 14.

⁵⁸ Там само, с. 15.

⁵⁹ Duszak A. *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa 1998, с. 260.

⁶⁰ Leech G. *Style in Fiction: a Linguistic Introduction to English Fictional Prose* / G. Leech, M. Short. London – NY 1981, с. 213–233.

⁶¹ Грайс Г. П. Логика и речевое общение // *Новое в зарубежной лингвистике*, вып. XVI. Москва 1985, с. 217–237.

⁶² Leech G. *Principles of Pragmatics*, с. 16.

Проте риторичні принципи різняться від граматичних правил, адже є своєрідними нормами доброго чи ефективного виконання (перфомансу)⁶³. А тому мовознавець уважав за можливе вивчати в руслі міжособової й текстової риторики типологічні особливості мов і культур загальною. Як висувала на основі його теорії польська дослідниця Анна Душак, «відмінності стилів комунікації можна помітити й на площині писемних текстів. Але їх легше віднести до властивостей самого тексту, ніж до відмінностей людського мислення стосовно мовної поведінки, визначеної суспільством і культурою»⁶⁴.

Порівняльна риторика

Порівняльне вивчення риторичного аспекту дискурсу в 1960-х роках започаткував Роберт Каплан у царині прикладного мовознавства. Концепція стосувалася проблем викладання англійської мови як іноземної, зокрема впливу риторичних стратегій рідної мови на писання чужоземною. Ґрунтуючись на теорії мовної відносності, порівняльна риторика Р. Каплана передбачала, що «мова та письмо – культурні феномени. Тому риторичні конвенції кожної мови – унікальні»⁶⁵. Мовознавець проаналізував англійські есеї студентів-іноземців і на основі цих текстів визначив п'ять способів організації параграфів, відповідно до особливостей рідної мови студентів (рис. 5).

Якщо англо-європейські описові есеї характеризують лінійне подання матеріалу, то параграфи у текстах носіїв семітських мов (арабської та іврити) розгортаються паралельними сурядними реченнями. Натомість есеї носіїв східних мов (китайської та корейської) застосовують непрямий стиль, викладаючи головне в кінці, а есеї носіїв романських і російської мов допускають відступи, які були би надмірними в англійському тексті⁶⁶.

англійський семітський орієнтальний романський російський

Рис. 5. Етностили письма (за Р. Капланом)

Критики концепції Р. Каплана зазначають, що дослідник зводить п'яти-складову модель риторики Арістотеля лише до *inventio* (винаходження) та *dispositio* (розташування). Проте незаперечною заслугою лінгвіста є вихід за межі речення й аналіз тексту на основі дискурсивних одиниць (параграфів) чи й цілих блоків. Завдяки такому підходу дослідник сформулював гіпотезу

⁶³ Leech G. *Style in Fiction*, с. 210.

⁶⁴ Duszak A. *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, с. 275.

⁶⁵ Connor U. *Contrastive Rhetoric: Cross-cultural Aspects of Second-language Writing*. Cambridge 1996, с. 5.

⁶⁶ Там само, с. 15–16.

про відмінність писемних структур у різних культурах і мовах. Ці риторичні структури, за твердженням мовознавця, і визначають етнориторичні особливості текстів. Отже, саме їх і треба порівнювати.

Капланові ідеї нині розвиває низка дослідників (У. Коннор, Дж. Гіндс, Б. Джонсон). Наприклад, соціолінгвістка Б. Джонсон у руслі контрастивної риторики порівнює східний і західний стилі аргументації: *західний стиль аргументації* – квазілогічні твердження, твердження на основі очевидності («*There is no freedom in Iran. We have seen many people imprisoned and executed for speaking out*»); *східний стиль аргументації* – паралелізм, покликання на авторитет ісламу, алегоричні висловлювання з Корану («*Just as finger with gangrene should be cut off so that it will not destroy the whole body, so should people who corrupt others be pulled out like weeds so that they will not infect the whole field*»)⁶⁷.

Отже, різні риторичні підходи до аналізу дискурсу об'єднує та особливість, що всі вони ґрунтуються на вивченні великих дискурсивних одиниць (параграфів чи цілих блоків) і відтак шукають риторичних принципів побудови конкретного дискурсу (нова риторика Х. Перельмана, загальна риторика групи μ , американська риторична критика) чи також їхніх лінгвокультурних особливостей (риторична прагматика, порівняльна риторика).

Водночас кожна з теорій нової риторики зосереджується винятково на одному модусі впливу: якщо Х. Перельман уґрунтував свою концепцію риторики на *логосі*, то теорії К. Берка та Дж. Ліча вибудовано довкола *етосу*, а «загальна риторика» групи μ поєднала *логос* і *патос*⁶⁸. Властиво, таке подрібнення концепції риторики Арістотеля (він визначав її через єдність логосу – патосу – етосу) певною мірою відображає ту вічну боротьбу між логосом, який прагне підпорядкувати мову логічним законам, і патосом, завдяки якому можлива гра словами, відтінками значень, яка безперервно точиться на арені риторики.

З іншого боку, як зазначив у знаковій праці «Історія риторики від греків до сьогодні» М. Меєр, жодна з теорій нової риторики не спромоглася досягти тієї єдності, яка притаманна Арістотелевій концепції⁶⁹. Адже завдяки єдності

⁶⁷ Connor U. *Contrastive Rhetori*, с. 36.

⁶⁸ Це узагальнення збігається з класифікацією М. Меєра, який розподілив сучасні риторичні теорії за трьома класичними модусами (М. Meyer. *Retoryki XX wieku*, с. 291). Хоча розглянуті тут теорії не цілком збігаються з переліком аналізованих теорій у праці М. Меєра (зокрема, він не розглядає риторичної прагматики та порівняльної риторики, натомість детально аналізує «Філософію риторики» А. Річардса, модель аргументації С. Тулміна й «Теорію комунікативної дії» Ю. Габермаса), проте засадничий принцип поділу сучасних риторичних теорій за модусами, який запропонував М. Меєр, спрацьовує на матеріалі тих теорій, які ми аналізуємо.

⁶⁹ Meyer M. *Retoryki XX wieku*, с. 293.

логосу, патосу й етосу Арістотель зумів створити таку систему мовлення, з допомогою якої індивіди, взаємодіючи одні з одними, злучали всі свої ресурси: інтелект, волю й емоції⁷⁰. Натомість у новітніх теоріях спостерігаємо звуження риторики до одного модусу та екстраполяцію його на інші вияви впливового висловлювання.

Новітнє повернення до риторики засвідчує завершення класичної риторики, перерваність її традиції та переродження в іншу версію риторики як у нову форму культурної практики і розмаїття нових методів аналізу. Повернення риторики стає поверненням із відмінністю⁷¹. Відродившись у ХХ ст., риторика переродилась у риторичність як іманентну властивість дискурсу.

Прикметно, що таке переродження риторики в 1960-х роках започаткував філософ права Х. Перельман на основі вивчення аргументації у філософському та юридичному дискурсах. Зв'язок риторики з герменевтикою у філософії не раз проговорював і Г.-Г. Гадамер. Цікаво, що саме філософія першою спробувала відновити зв'язки між риторикою та філологією. Згодом риторика як метод аналізу художньої літератури, або своєрідну «літературну риторика», вибудовувала група *μ*, завдяки зусиллям якої риторика стала набуток літературознавства. Берк і американська риторична критика по-своєму переосмислили риторичну спадщину. І, зрештою, до риторики в мовознавстві звернулися такі галузі, як риторична прагматика та порівняльна риторика. Як видно з цього огляду, «риторичний поворот» у ХХ ст. відбувся в різних гуманітарних науках, однак особливо виразно його оприявлено у філології.

Риторичність як іманентна властивість дискурсу

Сучасне зацікавлення риторикою виявляється у трактуванні «риторичності як іманентної властивості дискурсу». Зокрема, цьому аспектові присвячували свої розвідки польський дослідник Міхал Русінек, а також професори Стенфордського університету Дж. Бендер і Д. Веллбері. Зокрема, М. Русінек у праці «Між риторикою і риторичністю» обґрунтовував подвійну сутність риторики: з одного боку, як царини знання; а з іншого – як своєрідної властивості мови – риторичності⁷². Якщо перше визначення походить від Арістотеля і закріплює за риторикою здатність переконувати і впливати (т. зв. персвазійність), то друге, на думку М. Русінека, акцентує фігуративність як засадничу властивість риторичного тексту і тяжіє радше до софістів. Друге поняття розвивається головню під впливом постструктуралістів, згідно

⁷⁰ Lunsford A., Ede L. S. On Distinctions between Classical and Modern Rhetoric, c. 44.

⁷¹ Bender J., Wellbery D. E. *Rhetoricity: On the Modernist Return of Rhetoric*, c. 4–5.

⁷² Rusinek M. *Między retoryką a retorycznością*. Kraków 2003, c. 10.

з уявленнями яких риторика із засягу «інструкцій» для складання текстів перетворюється на властивість мови – *риторичність*. Тому переважає усвідомлення, що все належить до риторики – як певної техніки мовлення⁷³.

Якщо структуралісти намагалися «глобалізувати» граматику, то постструктуралісти, навпаки, «глобалізують» риторику. У нурті ідей перших риторика постає розширеною граматикую, яка натомість підпорядковується логіці – позамовній дійсності. За таким уявленням, тривіум є стабільною епістемологічною моделлю, що пов'язує мову зі світом. Тим часом постструктуралісти визначили риторику як засяг тропів і фігур – своєрідних нелогічностей, аграматичностей, – тобто вписали риторичність як культурний код у саму структуру мови⁷⁴. Тож «образи мови» у концепціях структуралістів і постструктуралістів істотно різняться (табл. 2).

Таблиця 2. «Образи мови» у концепціях структуралістів і постструктуралістів

<i>Структуралістська концепція мови</i>	<i>Постструктуралістська концепція мови</i>
– мова як система знаків;	– мова як текст у дії;
– ілокуція;	– перформативність;
– логічна структурність мовних рівнів;	– фігуральність (нелогічність, аграматичність);
– комунікація як передавання повідомлень;	– комунікація передбачає вплив і зміну поглядів співрозмовників;
– невмотивованість знака.	– умотивованість знака – культурна, текстуальна.

Засаднича відмінність між структуралістською та постструктуралістською концепціями мови виявляється, зокрема, в тому, що перша трактує мову як систему знаків, а друга – як текст у дії. Тоді як структуралісти зосереджувалися на ілокуції, тобто на комунікативній меті висловлювання, постструктуралісти натомість звертаються до *перформативності*, або наслідків впливу ілокутивного акту на конкретного читача чи слухача (єдність мови та дії). І якщо структуралісти визначали суть комунікації в передаванні повідомлень, то постструктуралісти вивчають, як відбувається вплив у перебігу розмови і як унаслідок взаємодії змінюються погляди співрозмовників.

Загалом, постструктуралізм істотно змістив перспективу, визнавши фігури не контрольованими відхиленнями від правил, а власне як основу риторики. Через це змінилося місце риторики у тривіумі й він перестав бути епістемологічно стабільною системою, що провадить до позамовної дійсності.

⁷³ Lichański J. Z. *Retoryka: Historia – Teoria – Praktyka*, т. 1. Warszawa 2007, с. 79.

⁷⁴ Там само, с. 14, 208.

Відтепер тривіум впроваджує в самісіньке осердя мови. Риторика, за таким підходом, сприяє усвідомленню риторичності як універсальної властивості мови⁷⁵. Змінюється і саме розуміння функції фігур: їх уже трактують не як «прикраси» чи «оздобу» тексту, а як текстотвірні елементи, які породжують сенс тексту й увиразнюють думку.

Когнітивну концепцію фігур розкрила у праці «Риторичні фігури в науці» (1999) Дж. Фанесток. Розвиваючи думки Арістотеля, К. Берка, Х. Перельмана та групи μ , дослідниця підважила традиційне уявлення про фігури як про елегантний додаток до попередньо сформульованої думки. Позаяк фігури не вдається «екстрагувати» з тексту без утрати його змісту, їх варто трактувати як конститутивний складник тексту. Як зазначила дослідниця, фігури можуть викликати емоції, можуть бути аргументами, проте вони в жодному разі не є додатком, декорацією до гладкого матеріалу, – вони радше формують саму «тканину» тексту⁷⁶. Щобільше, дослідниця визначила риторичну фігуру як ущільнений аргумент. За таким підходом, стиль перестає бути «штами», а стає словесною «інкарнацією» думки; він, власне, слугує тому, щоби переконувати аудиторію чи схилити її до певних думок.

Знаково, що у спробі *риторичності* посісти в сучасних теоріях чільне місце риторики спостерігаємо її зачароване «ходіння по колу» наріжних понять теорії красномовства. Адже самé поняття «риторичності» пояснюють через фігуративність, яку натомість зводять до аргументативності. Зрештою, аналіз аргументативного дискурсу, як засвідчують теорії К. Берка та Х. Перельмана, не обходиться без понять адресованості дискурсу певній аудиторії та ідентифікації (про)мовця з нею. Тому, щоб пояснити термін *риторичність*, доводиться згадати проаналізовані концепції нової риторики ХХ ст., кожна з яких зосереджувалася на одному модусі впливу: **аргументативність** – на логосі, **фігуративність** – на логосі чи на патосі, а прийоми **адресованості / ідентифікації** – на етосі. Таке звуження царини риторики до одного модусу чи одного засадничого прийому (наприклад, метафори та метонімії в теорії Р. Якобсона чи в теорії концептуальної метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона) справедливо назвати риторичністю.

Запропоноване визначення терміна *риторичність* дещо ширше від того змісту, який у нього вкладав М. Русінек. Адже польський дослідник, слідом за постструктуралістами, пояснював його винятково як фігуративність тексту і мови загалом. Натомість наша дефініція ближча до розуміння стенфордських дослідників Дж. Бендера та Д. Веллбері, які виводять термін *риторичність* із розмаїтих практик модернізму та постмодернізму: від філософування Фрідріха Ніцше до усвідомлення риторичної насиченості наукових

⁷⁵ Rusinek M. *Między retoryką a retorycznością*, с. 108.

⁷⁶ Lund M. *An Argument on Rhetorical Style*. Aarhus 2017, с. 84–85.

текстів завдяки працям Томаса Куна («Структура наукових революцій»), Пола Фаерабенда («Проти методу»), а також розвідкам Кліфорда Гірца та Мішеля Фуко; від спроб Р. Якобсона у праці «Два аспекти мови, або Два типи афатичних порушень» говорити про риторичні прийоми (метафору та метонімію) як про когнітивні механізми до теорії «загальної риторики» групи μ , яка засвідчила, що одна риторична фігура може поєднувати складні фонологічні, семантичні та синтаксичні операції мислення і мовлення; від зацікавлення у психоаналізі недовомовками і взагалі фігуративністю мови як виявами підсвідомого і аж до теорії інтертекстуальності Юлії Крістєвої⁷⁷. Ці наукові напрями чи окремі теорії переосмислюють риторичність саме як риторичність, себто іманентну властивість мови та мислення.

На нашу думку, перелік теорій, які Дж. Бендер і Д. Веллбері визначили такими, що досягають риторичності, буде неповним без аналізованих тут теорій новітньої риторики (щоправда, одну з них дослідники все-таки згадують – «загальну риторичність» групи μ). Адже саме теорії нової риторики на рівні мета-опису часто визначали риторичність через риторичність. До прикладу, так робила група μ , коли трактувала риторичну функцію як «вбудовану» в систему мови, а свідоме застосування риторичних ефектів називала «просто окремим випадком “нормального” говоріння природною мовою». Берк і собі розглядав риторичність як закорінену в основну функцію мови – використання символів, яке сприяє взаємодії людей. З цього висновуємо, що поняття риторичності з’явилося задовго до постструктуралістських теорій, принаймні ще в 1940–1960 рр., коли вийшли праці К. Берка та групи μ . І саме авторів концепцій новітньої риторики можна вважати ідеологами цього терміна, за допомогою якого вони намагалися не тільки повернути спадок класичної риторики в нурт філології, а й переосмислити риторичну природу людської комунікації.

Бендер і Веллбері звернули увагу й на те, що розпорошеність новітніх риторичних теорій пов’язана з новими обставинами людського життя. На думку вчених, саме термін *риторичність* виражає фрагментований досвід сучасності, коли узагальнена риторика просочує найглибші рівні людської екзистенції: «Риторика перестає бути назвою доктрини та практики, не є вона вже і формою культурної пам’яті, а натомість стає своєрідною умовою нашого існування»⁷⁸.

Водночас поняття *риторичності*, як видається, не ризикує потіснити *риторику* як термін, адже не зазіхає на цілісну теорію, а радше живе на здохлих класичній та новітній риторичності. Поза тим, воно виявляється цінним саме завдяки прихованому в ньому евристичному потенціалу – провадити до усвідомлення, що риторичні механізми, по-перше, «вшито» в саму мову як

⁷⁷ Bender J., Wellbery D. E. *Rhetoricity: On the Modernist Return of Rhetoric*, с. 26–37.

⁷⁸ Там само, с. 25.

її універсальну властивість (звідси черпають наснагу порівняльна риторика та риторична критика), а по-друге, саме вони творять тканину тексту (неориторика, загальна риторика, риторична прагматика). Саме в цих значеннях видається доцільним уживати термін *риторичність*. Таке її визначення допомагає усвідомити наскрізну риторичну природу людської комунікації, а також когнітивну суть процесів породження та сприйняття тексту (при тому самé текстотворення може відбуватися за допомогою чи то фігуральних, чи то аргументативних, чи то інших риторичних прийомів і засобів).

Щодо поширення цього терміна в новітніх дослідженнях, то доречно зазначити: наскільки структуралісти випрацьовували поняття *літературності* на основі аналізу дискурсу художньої літератури, настільки постструктуралісти і творці нової риторики перейняли *риторичністю* як персвазивною наснаженістю різних типів дискурсів. У цьому сенсі риторичність постає перманентною властивістю дискурсу, яку не завжди вдається легко «виловити» з текстів. Звісно, така «невловність» риторичних феноменів нині кидає виклик тим дослідникам, які ступають на стежку сучасних риторичних студій. Очевидно, для аналізу конкретного тексту можна обрати методи класичної риторики чи однієї з теорій новітньої риторики, – проте, щоби сповна виявити риторичну насиченість тексту, зазвичай доводиться поєднувати кілька теорій і моделювати власну процедуру аналізу.

Проблемою є й те, що сьогодні спостерігаємо нечуваний досі розрив між риторичною теорією та практикою. З одного боку, риторичність проникає в усі аспекти сучасного життя: від реклами до мистецтва, від освіти і науки до медій, від релігії чи політики до громадського активізму, від публічного простору до соціальних мереж і т. д. З іншого боку, через фрагментованість лінгвістичних чи – ширше – філологічних дисциплін і напрямів жоден із цих сегментів досі не спромігся розробити такої систематизованої теорії, яка давала би ключі для розуміння розмаїтих риторичних практик сьогодення і якою, до речі, свого часу була теорія Арістотеля. Аналізовані теорії нової риторики, попри їхню зосередженість лише на одному чи двох модулях переконання, можна назвати спробами повернутися до єдності теорії з практикою. Водночас підтримуємо думку тих дослідників, які вважають, що цілковите воз'єднання теорії з практикою буде можливе лише, коли ми зможемо повернути риторіку в навчальне ядро університетських програм⁷⁹. Залишається додати, що в Україні риторіку належить повернути також як повноправну царину лінгвістичних і – ширше – філологічних досліджень.

І насамкінець варто згадати, що три Арістотелеві модули переконання оригінально називалися *πίστεις*, що мало ширше від узвичаєного українського перекладу («переконання» чи «докази») значення. Грецьке *πίστεις*

⁷⁹ Lunsford A. A., Ede L. S. On Distinctions between Classical and Modern Rhetoric, с. 49.

позначало переконання, яке угніздилось у правді, довірі та надійності⁸⁰. Тобто переконували тільки та промова й тільки та людина, які викликали довіру в аудиторії. З осердя довіри Арістотель і виводив єдність логосу – етосу – патосу. Разом вони мали слугувати правді та справедливості: велика користь красномовства, казав Арістотель, полягає у захисті справедливості⁸¹.

Закономірно, що теорії новітньої риторики не цураються поняття довіри. Навпаки, вони так чи інак його наголошують, чим виказують спадковість Арістотелевої традиції. Чи то йдеться про адресованість риторичного висловлювання, за Х. Перельманом, чи то про принцип ідентифікації з аудиторією К. Берка, чи то про максимуму ввічливості Дж. Ліча, чи то про західний і східний стилі аргументації в порівняльній риториці – в усіх цих концепціях довіра посідає чільне місце в побудові переконливого висловлювання. Зокрема, згідно з новітніми концепціями, риторика опрацьовує певний тип правдоподібних розмірковувань, які апелюють до довіри аудиторії до слів оратора. Якщо аудиторія не повірить ораторові, то промова її не переконає. Очевидно, і навпаки: якщо промова не переконає, то ораторові не повірять.

Тож питання сьогодні полягає ще й у тому, чи зможе поняття *риторичність* виправдати ту високу довіру, яку до нього виявляють новітні дослідження; чи не почнеться підривання довіри до нього так само, як століттями підривали довіру до класичної риторики?

Olena Synchak

RHETORICALITY: THE RETURN OF RHETORIC INTO THE WHIRLPOOL OF PHILOLOGY

The following article briefly outlines the connections between rhetoric and philology on the synchronic and diachronic levels. It explores the leading theories of new rhetoric in the XX century; these include the New Rhetoric by Chaim Perelman, General Rhetoric by Group μ, Rhetorical Criticism by Kenneth Burk, as well as Rhetorical Pragmatics by Geoffrey Leech and Contrastive Rhetoric. Comparing these conceptions with the approach of Classical Rhetoric, the author concludes that on the meta-level of description modern theories of rhetoric identify rhetoric with rhetoricality as an immanent characteristic of discourse. Owing to these theories, rhetoric returns into the whirlpool of philology totally modified. The article attempts to set semantic boundaries between the notions of rhetoric and rhetoricality.

Keywords: rhetoric, trivium, new rhetoric, general rhetoric, rhetorical criticism, rhetorical pragmatics, contrastive rhetoric, rhetoricality, discourse.

⁸⁰ Carey Ch. Rhetorical Means of Persuasion // *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, с. 26.

⁸¹ Арістотель. *Риторика*, кн. I, 1355a20-25, с. 87.